

על הניקוד ומסורת הקריאה בתימן

אדם בן נון

פתח דבר

עוד בימי חורפי מקדמוני, זכיתי להסתופף בין רבים מזקני עדת תימן, רבניה וחכמיה, ובראשם אחרון מעתיקי השמועה והמסורה, הרב יוסף צובירי¹ זצ"ל, ונוכחתי לראות בעליל בצדקת דברי החכם האשכנזי, רבי יעקב ספיר הלוי,² שכתב בספרו "אבן ספיר"³ על התרשמותו מבני תימן וממסורת הלשון שבפיהם. וזה לשונו:

מדקדקים מאד בקריאתם, בין במקרא בין בתרגום בין בלימודם בשאר ספרים, על כל תנועה ונגינה וקוץ, ובנעימות שהיה לנו מימי קדם.

ברם, לא פעם ולא פעמיים הבחנתי כי יש מקומות שהקריאה המפורסמת בפי כל רבני וזקני תימן⁴ אינה עולה בקנה אחד עם ניקוד המקרא המצוי בחומשים שבידינו, ופעמים שקריאתם מנוגדת אף להערות המסורה וכללי הדקדוק המסורים לנו. כך שאף כשאחזו את ספרי הדפוס בידיהם, היו קוראים בהם ברהיטות ובדקדוק רב כפי השגור על לשונם, מתקנים הטעויות שבהם ובוררים הנוסחאות תוך כדי קריאה, בחינת קרי וכתבי, ואינם שתיים את לבם לספרי הדפוס שלנגד עיניהם.

כששאלתי לפשר העניין והראיתים שבחומשים הנדפסים לא נכתב כגרתם, ענו לי בחיוך: "מפי רב - ולא מפי כתב", "פוק חזי מאי עמא דבר".⁵ במילים אחרות, כבודם

- * מאמר זה מבוסס על עבודה סמינריונית שהוגשה לד"ר אליהו נתנאל, ראש החוג ללשון במכללת הרצוג.
- 1 צנעא-תל-אביב (1915-1999), הרב הראשי לעדת התימנים בתל-אביב-יפו. ידיו רב לו בחכמת הדקדוק והמסורה. חיבר ספרים חשובים, ובהם "מסורת מדוייקת" על כל התנ"ך ו"מסורת מפורשת" על נוסחאות תרגום אונקלוס על התורה ויונתן בן עוזיאל על ההפטרות, סידור כנסת הגדולה על פי נוסח שאמי, ועוד חיבורים רבים בענייני הלכה ומנהג שיצאו לאור. מגמת חיבוריו להנציח את מנהגי תימן ונוסחאותיהם בפרט, תוך הדגשה על חשיפת מקורות נוסח ומנהגי התפילה של הנוסח השאמי בפרט.
 - 2 אומשיאני, בלארוס-ירושלים (1822-1885), תלמיד חכמים, חוקר כתבי יד עתיקים, שד"ר ותייר. ביקר בתימן בשנת 1859, וכתב את ספרו "אבן ספיר" על מסעותיו בתימן ועל הקהילה היהודית בה.
 - 3 חדרי תימן, דף נג.
 - 4 בין אלה הנוהגים על פי מנהגי השאמי ובין אלה הנוהגים על פי מנהגי הבלדי. וכאן המקום להעיר שהחילוקים ה"פנים עדתיים" מצטמצמים בעיקר בגעיות, בשוואים הנחים והנעים ובחילופי הטעמים, אך החילופים בניקוד מעטים הם, ונער יספרם.
 - 5 ביטויים אלה אינם קלישאות של המון העם, והם נזכרו כבר בדברי גדולי הפרשנים, המדקדקים והפוסקים, כמו שהארכתי לחשוף מקורותיהם במבוא לתכלאל המבואר, עמ' 30, הערה ד. רעיון זה מובע גם במאמר דומה, "מפי סופרים - ולא מפי ספרים", הנזכר כבר בדברי הראשונים, כפי שכתבתי שם.

של נקדני המקרא במקומו, אך לנו יש לעתים מסורת איש מפי איש, והלוא ידוע שמסורת הדורות עולה על ניקודי המקראות, כמו שכתב ר' יהודה ליב שיסלאוויץ, בספרו "מסורת הקריאה":⁶ "הקבלה איש מפי איש חזקה על כל כללי הדקדוק".

בשלב ראשון, ראיתי צורך וחובה להמשיך ולשמר את שלשלת המסורת בטרם תאבד בתהום הנשייה. על כן, במשך שנים רבות, כשהייתי גורס את הפרשה וההפטרטה בטעמיהן ובנקודותיהן לפני זקני תימן, והיו הללו מעירים לי מדי פעם שהגיית מילה מסוימת או הטעם של המילה שונה מן המסורת שבדפוסים, הייתי מגיה את הספר שלפניי על פי הערתם. באופן זה הצלחתי לשמר את המסורת ששמעתי מפייהם, הנקראת "קבלה" בלשונם.

בשלב שני, לאחר שאותה מסורת נחקקה על ספר, בדמות הגהות בכתב יד על אחת ממהדורות הדפוס, בדקתי את ההגהות, ונוכחתי לראות שחלקן תיקונים של טעויות דפוס במהדורה שהשתמשי בה, חלקן נוסחאות שכבר נזכרו בחיבורים "אור תורה" ו"מנחת שי"⁷, וחלקן לא נזכרו בחיבוריהם ואף אין להן זכר במהדורות המקרא היוצאות לאור חדשים לבקרים. אמנם לאחר עיון בכתבי היד התימניים, נוכחתי לראות שברוב החילופים בענייני ניקוד⁸ הקיימים בין נוסח ספרי הדפוס לנוסח כתבי היד, ההגייה שבפי זקני עדת תימן תואמת לנוסח כתבי היד.

כך החילותי לחקור כתבי יד רבים ועתיקים שנכתבו בתימן, תיגאן⁹ (מקרא לבד) ופרשיות (מקרא כולל תרגום או פירושים), ואלה פתחו בפניי צוהר ל"מסורת המקרא

6 בראשית יט, כא, בשם ספר מנחת כליל.

7 שני החיבורים המרכזיים העוסקים בהגהות נוסח המקרא מבחינת ניקוד, כתיב המסורה וטעמי המקרא. את הספר אור תורה (על חמישה חומשי תורה בלבד), חיבר ר' מנחם די לונזאנו (1550-1626 לערך), ואת הספר מנחת שי (על כל התנ"ך), חיבר ר' ידידיה שלמה רפאל נורצי (נולד בשנת 1560, והשלים את חיבורו בשנת 1626), שניהן כרב במנטובה שבאיטליה.

8 אמנם בחילופי הטעמים, ובעיקר בסימוני הגעיות, המסורת החיה של זקני תימן אינה עולה בקנה אחד עם המסורת הכתובה בכתבי היד, ואין כאן מקום להאריך.

9 ראיתי לנכון להעתיק כאן מה שכתבתי בהקדמה לחומש "פרשה מפורשה", שיצא לאור על ידי הרב יוסף עראקי הכהן ועל ידי, בעניין השם תאג' (רבים: תיג'אן). וזו לשוננו שם: "זאת יש לדעת, שמה שקראו המדפיסים לחומשים שהדפיסו בשם 'תאג', ויש שאף הגדילו לעשות והוסיפו לשם זה את המלים המקורי, המדויק, אין זו אלא טעות, יומרה, או ניצול חסרון ידיעתו של הציבור (או של המדפיסים עצמם) להבדיל בין פרשה לבין תאג. על כן ראינו לנחוץ להסביר לקורא היקר את ההבדל ביניהם. תחילה נאמר, כי השם "תאג" היא מלה ערבית, שפירושה כתר (תורה), ובלשון רבים תיג'אן. והטעם שקראו לספר בשם זה, לפי שאין כותבים בו תרגום ולא שום פירוש, כי אם המקרא לבדו (הרב עמרם קורח בספרו סערת תימן עמוד צ"ח). התיגאן נכתבו ע"י סופרים מומחים בדיוקנות מרובה, עם צורת הפרשיות הפתוחות והסתומות, האותיות הלפופות והעקומות, חסירות ויתירות, כשמסביב, בגיליון, הוסיפו הסופרים את המוסרה הגדולה או הקטנה, או שתיהן כאחת. רבים מהם נכתבו באמנות מרהיבת עין, עם עיטורים מעשה חושב... אולם, כתבי היד שהיו

התימנית" לגוניה, כשהחילופים בניקוד הם רק חוליה קטנה בשרשרת מגוון החילופים הרבים בין המסורת המשתקפת בספרי הדפוס הנפוצים כיום, המשמשים את כלל קהילות ישראל בעולם, ובין כתבי היד התימניים של המקרא: חילופים בסימוני הפרשיות, פתוחות וסתומות, בחסרות ויתרות, בצורת שירת הים ושירת האזינו, באותיות הלפופות והמשונות, בחלוקת המברכים, בחילופי הטעמים ובצורותיהם, בגעיות, בשוואים הנעים והנחים, בניקוד ועוד.

הנושא המסוים, "הניקוד ומסורת הקריאה בתימן", הטריד את מנוחתי, והביאני לדרוש ולתור בחכמה, לבחון מבטן מי יצא הניקוד, ומסורת הקריאה מי ילך, על מה אדניהם הטבעו או מי ירה אבן פינתם.

במאמר זה אתמקד במערכת הניקוד בתימן,¹⁰ אסקור כיצד הגיעה לידינו, ומהי זיקתה לניקוד ולמסורת הקריאה של שאר קהילות ישראל, כשבחלל מרחפת השאלה: מהו הנוסח המקורי?

פרק א: מערכות הניקוד

הצורך במערכת הניקוד

כידוע, קיבלנו את המקרא בלי סימני ניקוד, והאותיות סימנו על פי רוב רק את העיצורים.

אימות הקריאה, אהו"י, אינן מציינות במקרא אלא רק חלק מן התנועות: האל"ף מציינת לפעמים את התנועה המקבילה לקמץ, הוי"ו מציינת לפעמים את התנועה המקבילה לחולם או לשורק, היו"ד מציינת לפעמים את התנועה המקבילה לחירק או לצירי, והה"א משמשת בסופי המילים לכל התנועות, למעט החירק.

זאת ועוד. השימוש באימות הקריאה אינו עקיב וחד-משמעי. דרך כלל, בספרי המקרא המוקדמים, השימוש באימות הקריאה מועט, ואילו בטקסטים מאוחרים,¹¹ השימוש בהן הולך ומתרבה. כך, למשל, מצינו בספר שמות¹² צירוף מילים, "המצרית

מצויים ביד הרבים, אשר כללו את המקרא וההפטירות עם תרגומיהם ותפסיר רס"ג, ויש שהוסיפו להעתיק בהם גם פירוש רש"י או מפרשים אחרים, אלה נקראו בפי אבותינו בשם פְּנִיָּה.

וראיתי שכן כתב פרופ' שלמה מורג במבוא לספרו העברית שבפי יהודי תימן, עמ' כב.

10 כאן המקום להעיר כי מסורת הקריאה שלנו היום מתחלקת לשני חלקים: חלקה מסורת שבכתב המעוגנת בכתבי היד התימניים (מעט ממנה העלה מהרי"ץ בספרו "חלק הדקדוק"), וחלקה מסורת שבעל-פה, שאין לה זכר אף בכתבי היד התימניים. במאמר זה אתייחס רק למסורת הכתובה באופן כללי, מבלי להיכנס לפרטים באלו תחומים גם המסורת התימנית החיה חורגת מן המסורת הכתובה שלה עצמה.

11 תהליך זה משתקף בצורה קיצונית ביותר במגילות הגנוזות, שבהן השימוש באימות הקריאה הוא רב מאוד.

12 שמות א, יט.

העברית", שהקורא אינו יכול לעמוד על אופן קריאתן המדויקת של מילותיו כשאין מנוקדות אלא בעזרת סימני ניקוד או על פי הקשרן.

בעל "מחברת התיגאן" הערבית¹³ ממחיש את חשיבות הניקוד. וזה לשונו:

אם מצאת שי"ן מי"ם רי"ש, שהן שמר, ואין בהם נקודות, לא תדע איך קריאתן. האם שְמֵר או שְמֵר או שְמֵר או שְמֵר או שְמֵר. ואם היו בהן נקודות, אז ידעת מי מאלה. נמצאו התיבות נצרכות לנקודות בהכרח.¹⁴

יוצא שאימות הקריאה כשלעצמן לא הקלו בהרבה על קריאת הטקסטים המקראיים, ומסורת הקריאה במקרא עברה כמסורת שבעל פה מאב לבן ומרב לתלמיד.

במרוצת הדורות נוצר חשש ממשי שתשתכח הגיית הטקסט. על כן, מצאו מספר חכמים פתרון לבעיה זו בדמות פיתוחה של מערכת סימני ניקוד, כמו שכתב ר' יחיא קורח¹⁵ במאמר "ברית הלשון":

ואולי שהייתה היא הסיבה שעמדו אנשי כנסת הגדולה¹⁶ ויסדו הנקודות ומסרו המוסרה, מאחר שראו שהתחילה תורה להשתכח וספיקות מתיילדות, וכדרך שעשה רבינו הקדוש ובית דינו, שכתב תורה שבעל פה משום עת לה'.

מי הם ממציאי הניקוד?

על בעלי המסורה, ממציאי הניקוד והטעמים, אין לנו ידיעות ברורות ומדויקות: מי היו? באלו שנים חיו? ומתי המציאו את מערכת הניקוד והטעמים. וכן כתב ר' אליהו בחור¹⁷ בעניין זה. וזה לשונו:

13 נשתמרה רק בתימן, ונהגו הסופרים להעתיקה בתחילת כתבי היד של המקרא. יש הטוענים שהיא ליקוט, עיבוד וקיצור של ספר הורייית הקורא, לחכם לא ידוע. ראה: ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, מבוא, עמ' לג-לד; א' קור, מחברת התיגאן העברית – מקורותיה ומסורתה, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב תש"ם, עמ' 64-90; א' אלדר, ליקוטי "הורייית הקורא" במחברת התיגאן העברית מתימן, בתוך ספר שבטיאל, רמת גן תשנ"ב, עמ' 1-16.

14 סוף הפרק השני.

15 (1881–1840). מגדולי חכמי תימן. עסק בלימוד תורה ומדע, והיה החלוץ במחקר תרגום אונקלוס ושירת תימן. חיבר ספרים חשובים ובהם: מרפא לשון, עיוני לשון ודקדוקי נוסח תרגום אונקלוס על כל התורה; משכיל שיר נגינות, פירושים על שירי רבי שלם שבזי; מאמר ברית הלשון, הודן במבטא יהודי תימן וביסודות הניקוד העליון; ומחברת הכללים, על כלליו ושיטתו של אונקלוס בתרגומו ועוד.

16 מה שייחס את הניקוד לאנשי כנסת הגדולה, ראה להלן.

17 אליה בן אשר הלוי לויטה אשכנזי (1470 לערך - 1549). בלשן עברי וחוקר המסורה בתקופת הרנסאנס, ומראשוני הכותבים ספרות בידיש. חיבר ספרים בענייני לשון ודקדוק, ובהם: ספר מסורת המסורה, ספר ההרכבה; לוח בדקדוק הפעלים והבניינים, התשבי ועוד.

בעלי המסורת היו למאות ולאלפים, דור אחר דור כמה שנים, ולא נודע זמן התחלתם גם זמן חתימתם.¹⁸

וכתב פרופ' שלמה מורג שחוסר ידיעה זה נכון גם במצב ידיעותינו היום.¹⁹

גם בעניין זיהוי תקופתם של בעלי המסורה, הדעות חלוקות: יש הטוענים שהניקוד והטעמים לא הומצאו כלל על ידי בשר ודם, אלא ניתנו למשה מסיני, ויש הטוענים שהמציאו אותם אנשי כנסת הגדולה, עזרא ובית דינו.

ר' אליהו בחור ייחד הקדמה שלמה²⁰ לבירור מקיף של זיהוי בעלי המסורה, ממציאי הנקודות והטעמים, ולאחר שהביא את הדעות השונות, נשא ונתן בדבריהם באריכות וסיכם בזו הלשון:

והא לך דעתי בענין הזה. אחשוב שהנקודות והטעמים לא היו קודם עזרא, ולא בזמן עזרא, ולא אחר עזרא, עד אחר חתימת התלמוד. ויש לי להוכיח זה בראיות ברורות ונכונות. הראיה הראשונה, כי לא נמצא בכל דברי רז"ל בתלמוד ובהגדות ומדרשות לא זכר ולא רמז משום נקודה או טעם לעולם, כי איך אפשר אם היו להם הנקודות והטעמים, שלא היו זוכרים פעם אחת קמץ או פתח או סגול או צירי, וכן פשטא, דרגא, תביר ודומיהן... לכן אומר אני כי ברור לי שהניקוד לא היה ולא נברא בימי חכמי התלמוד, וכל שכן בימי אנשי כנסת הגדולה, כי לא היו צריכין להם, כי היו בקיאים לקרוא בלי ניקוד וטעמים... כאשר שמעו וקיבלו מפי הנביאים... ונמשך זה עד זמן חתימת התלמוד, שהוא שנת ג' אלפים תתקפ"ט ליצירה, שהוא שנת תל"ו אחר חרבן בית שני, ומאז והלאה היה לשון הקודש הולך וחסר עד זמן בעלי המסורת, והם אנשי טבריא... והיו חכמים גדולים ובקיאים במקרא וצחי לשון מכל שאר היהודים אשר היו בדורות ההם, ואחריהם לא קמו כמו הם.

למעשה, זו היא הדעה הרווחת והמקובלת אף במחקר: את סימני הניקוד המציאו ופיתחו חכמים לאחר חתימת התלמוד. יצוין כי כתב היד המנוקד הקדום ביותר הידוע לנו, שנשתמר בבית הכנסת הקראי בקהיר, הוא משנת 895 לספ"ה. ניתן לשער שבסוף המאה ה'ט', כבר הייתה מערכת הניקוד מושלמת, ולכן נראה שתחילת התפתחותו של הניקוד הייתה בין המאה הז' למאה ה'ט'.²¹

וראוי להביא כאן את דברי החיד"א. וזה לשונו:²²

18	בהקדמה השלישית לספרו מסורת המסורת, עמ' יג.
19	האנציקלופדיה המקראית, ערך מסורה, עמ' 152.
20	בהקדמה השלישית לספרו מסורת המסורת, עמ' יא.
21	האנציקלופדיה המקראית, ערך ניקוד, עמ' 840.
22	שם הגדולים, מערכת הספרים, אות ט, דף כ עמ' א, ערך טוב טעם.

ובילדותי ראיתי שאומר שם ון[בספר] "מסורת המסורת" שהטעמים והנקודות עשו אותם אחר התלמוד חכמי טבריא, ועימו הסליחה, כי הם הלכה למשה מסיני... וכבר ידוע שרבי שמעון בר יוחאי, רבו של רבי, מחבר המשנה, בתיקוני הזוהר, מדבר נפלאות על הטעמים והנקודות.

למעשה, ראה זו שהזכיר החיד"א היא מן המפורסמות, והזכירוה רבים מן המפקקים בקדמות הזוהר, התמהים אם אכן יצרו את סימני הניקוד בין המאה הז' למאה הט', כיצד ייתכן שכבר בספר הזוהר, שחיברו רבי שמעון בר יוחאי, שחי במאה השנייה, נזכרים סימני הניקוד ושמות הטעמים עשרות פעמים? התשובה המקובלת בקרב שלומי אמוני ישראל היא: ספר הזוהר אינו עשוי מקשה אחת, אלא יש בו מקורות קדומים שנכתבו על ידי רבי שמעון בר יוחאי, ועליהם נוספו מקורות מאוחרים.

מערכות הניקוד

מערכת הניקוד שנוספה על גבי הטקסט העיצורי (ברובו) נועדה לסמן את התנועות, את הדיגוש, את ההבחנה בין שי"ן ימנית לשי"ן שמאלית ואת ההבחנה בין אהו"י המשמשות כעיצורים לבין אלו המשמשות כאמצעי עזר לקריאה בלבד.

נראה שביצירת מערכות הניקוד, אימצו חכמים אלו שיטה שכבר הייתה קיימת אצל שכניהם ממזרח, המדקדקים הסורים, שהם עצמם אימצוה מן המדקדקים היוונים, כך שבין המאה הז' לספה"נ לבין המאה הט' לספה"נ, נוצרו שלוש שיטות ניקוד עיקריות: הניקוד הטברני, הניקוד הבבלי והניקוד הארץ-ישראלי.

הידיעה המפורסמת על הימצאותן של שלוש שיטות ניקוד באה בפירוש לפרקי אבות במחזור ויטרי (מן המאה הי"ב). וזה לשונו:²³

ולפיכך אין ניקוד טברני דומה לניקוד שלנו, ולא שניהם דומים לניקוד ארץ ישראל.

מעיון ראשון נראה שבאמרו "הניקוד שלנו" הוא מתכוון לניקוד הבבלי, אך הנחה זו אינה נראית, כיוון שביצד ייתכן שיהודי צרפתי בן המאה הי"ב יכנה את הניקוד הבבלי "ניקוד שלנו"? היו מי שסברו²⁴ שכיוון שהפירוש על פרקי אבות הוא ביסודו ליקוט המחזיק קטעים ממקורות אחדים, ייתכן שהפסקה המדברת על ה"ניקוד שלנו" הועתקה כמות שהיא מתוך כתביו של אחד מגאוני בבל האוחזים בניקוד הבבלי.

23 שהוא כנראה ליקוטו של ר' יעקב בר שמשון, עמ' 462.

24 מ' פרידלנדר, הביאו י' ייבין בספרו מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, חלק א, עמ' 29, ושם ציין לעוד דעות במחקר המסבירות מה פשר ה"ניקוד שלנו".

ההבדלים בין מערכות הניקוד

שלוש מערכות הניקוד – הטברנית, הבבלית והארץ-ישראלית – נבדלות זו מזו בשלושה תחומים עיקריים:

א. סימני הניקוד (הגרפיים). השינוי הבולט לעין בין מערכות הניקוד הוא צורתו הגרפית של כל סימן וסימן המסמן תנועה, אם הוא קו או נקודה, מהי ההבחנה בין שי"ן ימנית לבין שי"ן שמאלית, האם על ידי נקודה בחלקה העליון של האות או על ידי סמ"ך ושי"ן זעירות מעל האות, מקומו של הניקוד, אם הוא מעל האות או מתחתיה ועוד. הניקוד הטברני הוא ניקוד תחתון, והניקודים הבבלי והארץ-ישראלי הם ניקודים עליונים.

כמו כן, בניקוד הבבלי, על פי רוב²⁵ השווא הנח אינו מסומן, ושלוש התנועות החטופות (חטף פתח, חטף סגול וחטף קמץ) מסומנות בשווא בלבד.

ב. הגיית התנועות. על פי סימני הניקוד, ניתן לדעת כמה תנועות היו בכל אסכולה של ניקוד. בניקוד הבבלי אין תנועה המקבילה לסגול, ונראה שבהגייתם של חכמי בבל, הפתח והסגול נהגו באופן זהה. בניקוד הבבלי ובניקוד הטברני קיימות שתי תנועות, קמץ ופתח, ומכאן מוכח שבהגייתם היה הבדל בין שתי התנועות, ולא כבהגיית הספרדים היום. כמו כן, נראה שלא היה הבדל בין הקמץ הקטן לקמץ הגדול, שהרי צורה אחת להם. בניקוד הטברני קיימות התנועות קמץ ופתח, צירי וסגול, ומכאן מוכח שבהגייתם של חכמי טבריה היה הבדל בהגיית ארבע תנועות אלו, ולא כהגיית הספרדים היום.

להבדיל ממערכות הניקוד היציבות, הבבלית והטברנית, בניקוד הארץ-ישראלי אין אחדות במספר התנועות. בחלק מכתבי היד יש תנועה אחת המשמשת לצירי וסגול, ותנועה אחת המשמשת לקמץ ופתח,²⁶ ונראה שהגייתם הייתה כהגיית הספרדים היום. אמנם בחלק מכתבי היד מופיעים ארבעת הניקודים, כולם או חלקם.

ג. מסורת הקריאה. מלבד הצורה הגרפית ומספר התנועות, מסורות הניקוד משקפות גם את מסורת הקריאה של הנקדנים, שרצו להנציח בניקודיהם. נעלה כאן דוגמאות אחדות של הבדלי הגייה בין הניב הטברני לניב הבבלי המשתקפות בסימני הניקוד:

25 ייבין חילק את כתבי היד הבבליים לשלוש קבוצות עיקריות: בבלי עתיק (בע), בבלי בינוני (בב), בבלי צעיר (בצ). עיין בתחילת המבוא לספרו מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, עמ' 1. בפרק יב, הדין בשיטת סימון השוואים, הוא כותב שבכתבי היד מקבוצת בע, השוואים המסומנים הם בדרך כלל נעים, לא כולם מסומנים, ולעתים מסומנים גם שוואים נחים; בקבוצת בב, מסומנים רק השוואים הנעים; ובקבוצת בצ מסומנים ברוב כתבי היד רק השוואים הנעים, ובקצתם אף השוואים הנחים.

26 גם בדבר זה אין אחדות. בחלק מכתבי היד מופיע רק הקמץ, ובחלקם מופיע רק הפתח.

1. בניקוד הטברני כשוי"ו החיבור באה לפני שווא או לפני בומ"ף, היא מנוקדת בשורק, כגון: וְשָׁמוּ, וּפִינַחֶס. אך בניקוד הבבלי במקום השורק בא בוי"ו חירק, כגון: וְשָׁמוּ, וּפִינַחֶס.
2. בניקוד הטברני תיבה שביסודה תנועת חירק בהברה סגורה לא מוטעמת באות גרונית מנוקדת בסגול במקום חירק, כגון: אֶשְׁכּוּל, חֶלְקֶם, אֶל. בכלל זה גם צורת המדבר של העתיד הקל, כגון: אֶבְנָה, אֶשְׁמֹר. אך בניקוד הבבלי החירק משתמר, כגון: אֶשְׁכּוּל, חֶלְקֶם, אֶל, אֶבְנָה, אֶשְׁמֹר.
3. בניקוד הטברני תיבה המסתיימת בצירי או בחולם ומחוברת לתיבה אחרת שטעמה נסוג, בא סגול במקום הצירי או קמץ קטן במקום החולם, כגון: פֶּל, אֶת, הֶבֶט נָא, לְתֵת לְךָ, וּבֶן מֶשֶׁק. אך בניקוד הבבלי הצירי והחולם משתמרים, כגון: פֶּל, אֶת, ²⁷ הֶבֶט נָא, לְתֵת לְךָ, וּבֶן מֶשֶׁק.
4. בניקוד הטברני העיצורים הגרוניים אל"ף ועי"ן מנוקדים בחטפים, כגון: עִירִי, עֶזְרִי, וְהָאָמִין. אך בניקוד הבבלי הם מנוקדים בתנועות מלאות, כגון: עִירִי, עֶזְרִי, וְהָאָמִין.
5. יש חילופים רבים בתנועות, חילופי צירי-חולם, כגון: שְׁלֵמָה-שְׁלֵמָה, מָאָה-מָאָה; וכן חירק-פתח, כגון: שְׁבַע-שְׁבַע, מְסַפֵּר-מְסַפֵּר ועוד.

הניקוד הטברני הוא השליט על הארץ

מבין שלושת הניקודים, הניקוד הטברני שלט בכיפה, האפיל על שאר הניקודים, ולאט לאט התקבל בכל עדות ישראל, ובכולן היה תהליך של ויתור על מסורותיהם הייחודיות וקבלה של מסורת טבריה ככתבה וכלשוונה. כך שמאז ועד היום, כל החומשים²⁸ נכתבו בכתבי היד, וברבות השנים אף הודפסו, על פי הניקוד הטברני. לעומת זאת, על הניקוד הבבלי והניקוד הארץ-ישראלי ידוע לנו בעיקר מן הגניזה הקהירית.

אך בעוד שיש לניקוד הבבלי זכר בכתבי יד רבים, הן בספריות הן בידיים פרטיות, כמעט אין לניקוד הארץ-ישראלי זכר, פרט לשרידים מעטים של כתבי יד לא שלמים. מכאן שניתן לשער שתפוצתו של הניקוד הבבלי, אף אם לא הייתה גדולה כתפוצתו של הניקוד הטברני, הייתה גדולה בהרבה מזו של הניקוד הארץ-ישראלי, שכנראה הצטמצם למקומו בלבד.

27 את שתי המילים, כל ואת, הזכיר אף הרב קאפח במאמרו "ניקוד, טעמים ומסורת בתימן", כתבים, חלק ב עמ' 931.

28 לסימני הניקוד בשאר ספרים זולת המקרא, ראה להלן.

האם גם לתימן, הידועה כרחוקה, סגורה ומבודדת, הגיע הניקוד הטברני?

פרק ב: מערכת הניקוד בתימן

קשרי תימן עם בבל וגאוניה

ארץ תימן הייתה ידועה בקשריה ההדוקים עם בבל, כפי שעולה מדברי חכמי תימן בכתיבהם.²⁹

הרב יחיא קורח אומר בעניין זה:

גם אנחנו נקראים בבליים, על שם שהיינו שם מתחילה, ומשם באו אבותינו לגור בארץ הזאת, כידוע למי שיחקור על זה. וגלות זו בכמו ארבע מאות או חמש מאות לאלף החמישי, משגברה דת ישמעאל שם. ואעפ"י שקבלה בידינו שאנחנו גלינו מזמן בית ראשון, אל תאמן שעדיין אנחנו מהם בלבד, כי גם מלחלח וחבור הנשואים מעשרת השבטים ומבבל וממצרים הבאים בשביל מחייתם אנחנו, וזה מוכרח בראיות ברורות.³⁰

על דבריו אלה, הרב יוסף צובירי אומר:

ובזה הוכח לנו כי אכן בעבר הרחוק נוצר הקשר בלי ספק בין גאוני בבל ובין יהדות תימן, באופן טבעי על ידי אנשים וקבוצות שעזבו את בבל מחמת המציקים להם בני דת ישמעאל, ובאו והשתכנו בתימן, וכן על ידי אלה שהיו באים להתישב בתימן לרגלי פרנסתם ומסחרם וכו'.³¹

אף הרב אברהם אלנדאף,³² לאחר שהזכיר את טופסי איגרות הגאונים שנשלחו מבבל לארץ "ימאן וימאמה",³³ אומר:

ומכל דברי האגרות האלו, התברר לנו עד כמה הייתה גולת תימן מפורסמת בבבל, ועשירה באלופיה וחכמיה, מזה יותר מאלף שנה. ובלי ספק שגם מימות בעלי

29 וכן כתב ש' מורג במבוא לספרו העברית שבפי יהודי תימן, עמ' טז-יז.

30 בפירוש משכיל שיר ידידות לשיר "לבבי יחשקה עפרה", לאבא שלם שבזי, דיוואן אפתחה שיר, עמ' קפד.

31 הקדמה לסידור כנסת הגדולה עם פירוש אמ"ת ויצ"י"ב, פרק ד.

32 צנעא-ירושלים (1866–1940). תלמיד חכמים, ראש ישיבה, דיין, שד"ר. ממנהיגי וממיישבי קהילת יהודי

תימן בארץ ישראל. ראש ועד הקהילה התימנית. פעל רבות למען הקמת מוסדות ציבור לקהילה התימנית.

ראשון יוצאי תימן שחקר את ספרות יהודי תימן, ופעל רבות להוצאתם לאור של ספרי העדה. חיבר את

הספרים ענף חיים – זכרוני אי"ש, פתחון טוב, שרידי תימן, זכור לאברהם, מבשר טוב ועוד.

33 זכרוני אי"ש, סימן לג.

התלמוד היה יחס בינם ובין היהודים בתימן, ומשם שלחו להם את התלמוד הבבלי, והיו דנים ופוסקים על פיו.³⁴

השפעת גאוני בבל וחכמיה הייתה כל כך חזקה על בני תימן, שעד לדור האחרון ניתן היה למצוא דפוסי חיים של יהדות בבל שנשתקעו בתימן, כפי שהוכיח שלמה דב גויטיין.³⁵

מערכת הניקוד בתימן

בארץ תימן, כבשאר ארצות, הייתה מסורת קריאה קדומה שעברה מאב לבן ומרב לתלמיד. טבעי הדבר שכשהחלו להתפרסם שיטות הניקוד בעולם, הקשר האמיץ בין חכמי תימן לגאוני בבל הוא שהביא לחדירת מערכת הניקוד הבבלי (הכוללת את סימני הניקוד, אופן הגיית התנועות ומסורת הקריאה) לתימן והתקבלותה בה, תוך דחיית מסורת הקריאה הקדומה שנהגה בתימן דורות רבים. וכבר העיר החכם יעקב אלקרקסאני (בן המאה ה'') שמסורת הקריאה הבבלי נהגה אף בתימן.³⁶

אולם במשך הזמן, הגיעה לתימן גם מערכת הניקוד הטברנית, ולאט לאט דחקה את רגליה של מערכת הניקוד הבבלי הקדומה. ונראה שתרמה לתהליך זה הוראתו הברורה של הרמב"ם בספר "משנה תורה"³⁷ בדבר סמכותו העליונה של כתב היד הטברני המובהק שהוגה על ידי בן אשר. וזה לשונו:

וספר שסמכנו עליו בדברים אלו, הוא הספר הידוע במצרים,³⁸ שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים, שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים, ועליו היו הכל סומכין, לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה, והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו, ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו.

על השפעתו הרבה של הרמב"ם על יהודי תימן, ניתן ללמוד מדבריו של מהרי"ץ ב"מגילת תימן". וזה לשונו:

- 34 וכן כתב ש"ד גויטיין, בספרו התימנים, הסטוריה, תמיכתם של יהודי תימן בישיבות בבל וארץ ישראל ובישיבת הרמב"ם, פרק ראשון, ישיבות בבל לארץ ימן וימאמה, עמ' 20.
- 35 התימנים, חיי חברה ותרבות, פרק יד, החינוך היהודי בארץ תימן כטיפוס של חינוך יהודי מקורי, עמ' 241.
- 36 ב' קלאר, מחקרים ועיונים בלשון, בשירה ובספרות, תל-אביב תשי"ז, עמ' 325–328.
- 37 הלכות ספר תורה, פרק ח, הלכה ד.
- 38 מסורת היא בידי יהודי חלב שכתר ארם צובה הוא "הספר הידוע במצרים" שנזכר ברמב"ם, וכך מקובל היום בדרך כלל גם בעולם המחקר, וכפי שהוכיח הרב מרדכי ברויאר במבוא לספרו כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא. ועיין שם, עמ' 6, שהביא ששלושה כתבי יד התחרו ביניהם על כתר הבכורה של הנוסח המתאים למסורה.

ויקבלוהו עליהם לרב ולשר ולקצין לעשות כדבריו בכל עניניו, כמשה מפי הגבורה. ובאותם הימים היו אומרים בקדיש "בחינא ובחיי מרנא הרמב"ם"³⁹.

כך קיבלו עליהם בני תימן את כתב היד הטברני המובהק שהוגה על ידי בן אשר כסמכות מחייבת, ומאז כל סופרי תימן כתבו את טופסי המקרא על פי אותו כתב יד, כמו שכתב מהרי"ץ בשו"ת "פעולת צדיק". וזה לשונו:

ומלבד זה ידוע ומפורסם... כמו שמעידים הסופרים בתיגאן, שהכל בצורת הפרשיות ומלא וחסר כפי הספר שהיה במצרים והגיהו בן אשר שנים רבות, שאליו רמו רבינו בחיבור.⁴⁰

וכן כתב הרב עמרם קורח. וזה לשונו:

וכבר זרח אור רבינו משה ב"ר מימון הספרדי ז"ל ולתימן הופיע ונגלה, והנה בהגיע אליהם שמעו, חיבוריו ונפלאות חכמתו, שכחו דחקם ועול גלותם, ומיהרו לשלוח סופרים להעתיקם. ובראותם יופי ספר תורה שכתב לעצמו ותיקונו, גדל חשקם והעתיקו דמותו בצורתו, במניין השטין... וכן מניין הדפין, וצורת הפרשיות הפתוחות והסתומות, והאותיות הלפופות והעקומות.⁴¹

יש מי שטוענים שמדברי הרמב"ם לעיל, נראה שסמך את ידיו על כתב היד שהגיה בן אשר, אך ורק לעניין סימוני הפרשיות, פתוחות וסתומות, ושאינו מדבר על הניקוד והטעמים, כמו שכתב הרב שלום יצחק הלוי. וזה לשונו:

עוד אעירך, שאם תמצא שינויים בנקודות ובטעמים בין תאג למשנהו, אל תתפלא על כך. יען כי כל ההקפדה והדיוק בכתיבת התיגאן וספרי תורה בתימן הם בהשוואה עם הספר של בן אשר, שעליו סמך הרמב"ם לכתוב את ספר התורה שלו, כל זה בעיקר על החסרות והיתירות, פרשיות הפתוחות והסתומות, שספר תורה נפסל בשינויים, אבל לא על הטעמים והנקודות. כך נראה לענ"ד.⁴²

אמנם כיוון שידוע לנו בבירור שבני תימן היו אדוקים קודם במסורת הבבליית, ורק במאות השנים האחרונות אנו רואים שהם אוחזים במסורת הטברנית, ובתווך ישנה המלצת הרמב"ם על כתב היד הטברני של בן אשר לעניין סימוני הפרשיות, נראה הגיוני לומר שבני תימן הרחיבו את המלצת הרמב"ם למכלול המסורות הטמונות בו, ולא רק לסימוני הפרשיות, והעתיקו את כל הספר בדמותו ובצלמו. כן נראה מדברי מהרי"ץ

39 י' טובי, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו, עמ' 39.

40 חלק א, תשובה כד.

41 סערת תימן, עמ' צז.

42 במבוא לביאורו דברי שלום על חלק הדקדוק, עמ' יד.

לעיל, שכלל אף את עניין החסרות והיתרות.⁴³ ואף לעניין הניקוד, כתב מהר"ץ ב"חלק הדקדוק" על תיבת המדברים.⁴⁴ וזה לשונו:

במחברת בן אשר ז"ל, המדברים - שווא שתחת המי"ם נח, ועל דקדוקו אנו סומכים.

ובמקומות אחרים, כשדן בעניין הניקוד, ניסח את דבריו בצורת כלל: דלעולם התיגאן בסברת בן אשר אזלי,⁴⁵ דאזלי לעולם בשיטת בן אשר.⁴⁶

יתרה מכך. כפי שכבר ציין פרופ' שלמה מורג,⁴⁷ בכתבי יד תימניים של חומשים מן המאות הט"ו והט"ז לספה"נ, מופיעה הנוסחה:

הכל על תיקון הספר שהיה במצרים, שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים רבות כמו שהעתיקו.

וראוי לציין שהרב שלום יצחק הלוי⁴⁸ הביא קולופונים אחדים, ובהם אחד משנת הר"ל לבריאת העולם ואחד משנת הרמ"ה לבריאת העולם, וגם בהם מופיעה נוסחה זו בדיוק.

נראה ברור שבני תימן עברו למסורת הטברנית בהשפעת הרמב"ם, ונראה שהמעבר ממסורת הקריאה הבבלית למסורת הקריאה הטברנית לא היה מוסכם על דעת הכול, כפי שנראה להלן.

כאמור לעיל, מערכת הניקוד כוללת את סימני הניקוד, אופן הגיית התנועות ומסורת הקריאה. והשאלה העולה היא: מה הן התמורות שחלו בכל אחת מהן?

43 ואף הרב שלום יצחק הלוי עצמו כלל את החסרות והיתרות עם סימוני הפרשיות...

44 שמות ו, כז.

45 חלק הדקדוק, "להרגך" (שמ"א כד, י).

46 חלק הדקדוק, "ויללת" (ירמיהו כה, לו).

47 דברים אחדים על כתב היד, דברי מבוא לכתר התורה של משפחת חבשוש.

48 צנעא-ירושלים (1890-1973). בנו של הרב הראשי ליהדות תימן, הרב יחיא יצחק הלוי. הוכר כרב הראשי ליהודי תימן בישראל. נבחר לחבר בית הדין הרבני, והיה חבר במועצת הרבנות הראשית לישראל. עסק בצורכי ציבור בכלל, ובצורכי העדה התימנית בפרט. חיבר ספרים במורשת תימן, ובהם: שו"ת דברי חכמים, וספר דברי שלום, שהוא פירוש על חלק הדקדוק למהר"ץ ועוד. ונעיר בדרך אגב שתאריך לידתו המדויק הוא ליל שלישי כ"א בחשוון התרנ"א (4 בנובמבר 1890), ולא 1891, כפי שנכתב במקום אחר. תודתי לנכדיו, הרב איתן יצחק הלוי והרב אבירן יצחק הלוי, שהעירוני על כך.

פרק ג: תמורות במערכת הניקוד בתימן

התמורות שחלו במסורת הקריאה

על פי האמור לעיל, נראה ששלוש מסורות קריאה עיקריות שלטו במסורת תימן: המסורת התימנית הקדומה, מסורת הקריאה הבבלית, מסורת הקריאה הטברנית. מאחר שתהליך דחיית מסורת אחת מפני מסורת אחרת הוא תהליך ממושך, הנעשה בהדרגה, נראה שמסורת אחת לא נעלמה כליל מתימן לאחר שנתקבלה המסורת האחרת, ומן הסתם שתי המסורות שימשו זו ליד זו תקופה מסוימת. על כן, נביא להלן סקירה קצרה על שלבי המעבר ממסורת אחת לחברתה.

ממסורת תימן הקדומה למסורת הקריאה הבבלית

מסורת תימן הקדומה עברה מדור לדור במסורת שבעל-פה, וממילא כמעט ואין לנו עדויות לנוסחאות שהילכו באותה תקופה. המעט הידוע לנו הוא משרידי כתבי יד מתקופה מאוחרת יותר, כשנוקדו הספרים בדרך כלל על פי מסורת הניקוד הבבלית, אך פה ושם, בחוסר עקיבות, נמצאו מילים, גרסאות ונוסחאות, שאינן עולות בקנה אחד עם מסורת הניקוד הבבלית. פרופ' שלמה מורג ייחד מאמר⁴⁹ לכתבי היד האלה והוכיח שאין כאן בלילה של המסורת הבבלית והטברנית יחד, כפי שטענו חלק מן החוקרים. והראיה הפשוטה היא שיש בהם נוסחאות שאינן מוכרות לנו לא מן המסורת הטברנית ולא מן המסורת הבבלית, ונראה שצורות אלה הן שקיעין ממסורת תימן הקדומה. כתבי היד האלה זכו על ידו לכינוי "כתבי יד בבליים-תימניים" (בבליים - על שם רוב מסורת הקריאה המשתקפת מן הניקוד בהם; תימניים - על שם השרידיים ממסורת הקריאה של מסורת תימן הקדומה).

בהמשך דבריו, ניסה מורג להסביר את חוסר העקיבות בניקוד, והעלה סברה שייתכן שסימני הניקוד שהגיעו לתימן מבבל, לא היה בהם כדי לציין את כל התנועות שבמסורת תימן הקדומה לפרטיהם, והסופרים, שלא מצאו סימן הולם במערכת הניקוד הבבלית להגייתם הקדומה, פסחו על שתי הסעיפים, כאדם המתעתק מילים לועזיות באותיות עבריות. בין כך ובין כך, מכתבי היד האלה ניתן להתחקות מעט על מסורת תימן הקדומה.

במשך הזמן, הלכה והשתקעה בתימן מסורת הניקוד הבבלי, וכך יש בידינו מעט כתבי יד שהמסורת המשתקפת בניקודם היא בבליית טהורה.

49 "המקרא ומסירתו בתימן", בתוך ספר מחקרים בלשון המקרא.

ממסורת הקריאה הבבלית למסורת הקריאה הטברנית

גם כאן, המעבר ממסורת הקריאה הבבלית למסורת הקריאה הטברנית נעשה בכמה שלבים, כפי שעולה מדברי פרופ' ישראל ייבין,⁵⁰ שחקר שרידי כתבי יד שמשקפת בהם מסורת הקריאה הבבלית בדרגות אחדות, עד שנעלמה כליל.

תהליך זה התרחש בשתי חזיתות. מצד אחד ניסו בני תימן לתקן את כתבי היד הבבליים והמקוריים שהיו בידיהם ולהתאים את המסורת המובעת בהם למסורת טבריה. מצד שני, החלו בהעתקת כתבי יד חדשים על פי מסורת טבריה.

למעשה, ברוב כתבי היד המצויים כיום, הן בספריות הן בידיים פרטיות, כמעט שאין זכר למסורת הקריאה הבבלית וכל שכן למסורת תימן הקדומה, שלא הוחקה על ספר, מן הסיבה הפשוטה: מאחר שכתבי היד הבבליים שנשמרו במקורותם כבר לא היה להם שימוש מעשי, שהרי כבר לא קראו על פיהם, נגנזו הללו ואבדו מן העולם.

ניתן להניח שהמעבר ממסורת הקריאה הבבלית למסורת הקריאה הטברנית, שנעשה כנראה בהשפעת דברי הרמב"ם שהובאו לעיל, לא נתקבל על ידי בני תימן בשלוות נפש, בלא מחלוקת ובלא ויכוחים. פרופ' שלמה מורג כתב⁵¹ שאמנם אין בידינו חומר על ויכוחים אלה, אך נראה שאפשר לשמוע הדים להם בגניזה, מזמנו של רבי אברהם בן הרמב"ם. תעודה⁵² אחת מספרת על ויכוח בין שני חכמים תימנים במצרים, אבן אלימני ועוזי, על קריאת תיבה מסוימת בתורה. עוזי טוען שהוא קורא כקריאת "אלרייס אבן מימון", ומסתבר שכוונתו לאסכולת הרמב"ם, שהיא קריאה טברנית מוסמכת, ואילו אבן אלימני טען: "אין אנו מסכימים לקריאתו זו של הרמב"ם". והעיר שם פרופ' שלמה מורג:

דבריו של החכם האחרון משקפים כנראה את דרכם של השמרנים שבקרב יהודי תימן, שהתנגדו לקבלתה של מסורת טבריה, וביקשו לדבוק באסכולה הבבלית.

התמורות שחלו בסימני הניקוד

סימני הניקוד במקרא

בתקופה שקראו בתימן על פי מסורת תימן הקדומה, עדיין לא הומצאו סימני הניקוד, ומסורת הקריאה עברה מאב לבן ומרב לתלמיד, עד שנתקבלה מערכת הניקוד הבבלית והחלו להשתמש בסימני הניקוד הבבלי.

50 "קטעי מקרא מתימן שמסורתם בבליית", בתוך ספר חשיפת גנוזים מתימן, עמ' ב-י.

51 במבוא לספרו העברית שבפי יהודי תימן, עמ' כ.

52 תעודה זו נתפרסמה בידי ש"ד גויטיין, במאמרו "תימנים בירושלים ובמצרים בתקופתם של הרמב"ם ושל בנו ר' אברהם", ספר הראל, עמ' 133-148.

ואף שמקובל לומר שבסופו של דבר, לאחר שזנחו בני תימן את מסורת הקריאה הבבלית כליל, ואימצו לעצמם את מסורת הקריאה הטברנית, מבחינת סימני הניקוד, התהליך נעשה בכמה שלבים.

בשלב הראשון אימצו לעצמם בני תימן את מסורת הקריאה הטברנית, אך המשיכו להשתמש בסימני הניקוד שבניקוד הבבלי העליון. לדוגמה, היו הוגים ושמר, ופינחס, כקריאתנו היום, אך סימני הניקוד היו בבליים. לכן מקובל לכנות ניקוד זה "בבלי-טברני" (בבלי – על שם סימני הניקוד; טברני – על שם מסורת הקריאה המשתקפת בניקוד).

חשוב לציין שהשימוש בסימני הניקוד הבבלי כדי לשמר מסורת קריאה טברנית יוצר קושי, כיוון שיש תנועות בניקוד הטברני שאינן בניקוד הבבלי, כגון תנועת הסגול והתנועות החטופות (חטף פתח, חטף סגול וחטף קמץ). אמנם מצאו בני תימן דרך להתגבר על קושי זה, באופן שבמקום הסגול הטברני, השתמשו בפתח הבבלי, ובמקום חטף פתח וחטף סגול, השתמשו בשווא הנע הבבלי, שהרי הגייתם זהה לחלוטין. אולם החטף קמץ הטברני יצר בעיה, שכן אין לו מקביל בסימני הניקוד הבבלי. על כן, הוצרכו בני תימן להמציא סימן ניקוד נוסף על סימני הניקוד הבבליים.

בשלב השני, נוסף על מסורת הקריאה הטברנית שאימצו לא מכבר, הם אימצו אף את סימני הניקוד שבניקוד הטברני. משום כך, רוב כתבי היד של המקרא מן המאות האחרונות כולם במתכונת זו, סימני הניקוד בהם טברניים, ומסורת הקריאה המשתקפת מניקודם היא טברנית.

סימני הניקוד בשאר ספרים זולת המקרא

השימוש בסימני הניקוד הטברני נעשה תחילה בחמישה חומשי תורה, במשך השנים אף בהפטירות ואחריהם אף בשאר ספרי הנביאים והכתובים.⁵³ אך את סידורי התפילה (התכאליל), ספרי השירה (הדיוואנים) ושאר הספרים המנוקדים, פרט למקרא, המשיכו לנקד בסימני הניקוד הבבלי העליון עוד מאות שנים.

אפילו בכתבי היד הכוללים מקרא ותרגום משולבים לסירוגין, המקרא מנוקד ניקוד טברני והתרגום מנוקד ניקוד בבלי.⁵⁴

לך נא ראה בתיבת צרתן,⁵⁵ שנחלקו בה חכמי תימן בדבר השווא שברי"ש, אם נח הוא אם נע, והביא כל אחד ראייה ניצחת לשיטתו מניקוד התרגום המנוקד ניקוד עליון, ובו השוואים הנחים אינם מסומנים. וכתב מהרי"ץ ב"חלק הדקדוק". וזה לשונו:

53 הרב י' קאפח, במאמרו "ניקוד, טעמים ומסורת בתימן", כתבים, חלק ב, עמ' 931.

54 עדות לכך ניתן לראות אף בכתר תורה של משפחת חבשוש בחלק ההפטירות..

בכל התיגאן אין בצד"י געיא, והשווא נח וכו'. ועיניך לנוכח יביטו אות ומופת בניקוד התרגום שבתיגאן שכן הוא.

והרב יוסף צובירי, בספרו "מסורת מדוייקת", השיג עליו וכתב שהצד"י בגעיא, ועל כן השווא נע, והביא ראיה לדבריו. וזה לשונו:

דבכל תרגום ההפטורות נהגו להשמיט כל שווא נח לגמרי, וכאן ניקדו כזה צרתן בניקוד העליון. שמעת מינה דחכמי תימן הראשונים היו קוראים אותו בהנעת שווא הרי"ש.

לפני כשלוש מאות שנים, חדרו סימני הניקוד הטברני בהדרגה אף לשאר הספרים, ועם כל זה, עדיין עד סמוך לעליית "מרבד הקסמים" בשנת 1948 היו סופרים שלא משכו את ידיהם מן הניקוד הבבלי, והמשיכו לנקד בו, כנראה בהשפעת חכמי תימן לדורותיהם, שעמדו על המשמר והטיפו לשמר את סימני הניקוד הבבלי הקדום, כמו שכתב הרב עמרם קורח. וזה לשונו:⁵⁶

הניקוד העליון שנשתמשו בו קדמוני סופרי תימן בכל ספרי הקודש לפני אלפי שנים ועד לפני מאתיים שנה, לא זוהי יד הסופרים מלנקד בו כל הספרים, יען כי הוא לבדו אשר הנחילו להם זקני אבותיהם. ועוד, כי יופי תיקונו יורה שלהקת חכמים נטעוהו. וחין ערכו יוכיח כי ברוח הקדש יסדוהו. וכראותי בדור אחרון שמשכו הסופרים ידיהם ממנו, אז אמרתי עת לעשות לה' להוציא לאור כל תעלומותיו ושכיות החמדה הגנוזים באוצרותיו. ובזה זכרו לעולם לא ישכח, ותארו לעד יהי זורח.

וראוי לציין שהלבירים הדווקנים והמומחים מבני תימן ראו חובה קדושה לעצמם להעתיק את ספרי המקרא בניקוד הטברני כדמותו וכתבניתו בלי שינוי ותמורה, אף שלמעשה העתיקו אף סימני ניקוד שאינם קיימים במסורתם, ולכן ניקדו פתח תמורת פתח וסגול תמורת סגול, ואף את השווא הנח והחטפים באותיות הגרוניות, העתיקו כפי שהם מסומנים בניקוד הטברני.

אמנם כשניקדו את שאר הספרים, ויתרו על ניקוד הסגול וניקוד תמורת פתח, כפי מסורת קריאתם, והשמיטו את השווא הנח ולא כתבוהו, וניקדו שוואים (נעים) תמורת החטפים באותיות הגרוניות, כנראה כשריד מן הניקוד הבבלי, שאין בו תנועת סגול, השווא הנח אינו מסומן ואין חטפים בגרוניות.

55 מל"א ז, מו.

56 במאמר "שפת אמת", הנדפס בסוף ספרו סערת תימן, עמ' קנח.

עד כדי כך הוטבעה והושרשה בנקדנים הזיקה לניקוד הבבלי וחיבות הניקוד כפי מסורת קריאתם, שאף כאן בדורנו אנו, בארץ-ישראל, המשיכו הנקדנים באותה שיטה, כפי שכתב הרב יוסף קורח. וזה לשונו:⁵⁷

ובכדי להנציח גרסת יהודי תימן, ניקדתי אותו לפי הגרסא השגורה בפי חכמי ורבני תימן המקובלת בידם איש מפי איש. ובגלל זה לא ניקדתי הניקוד המקראי, אלא ניקוד לשון חכמים, וכמקובל במסורת תימן הקדומה, שאין שווא נח, ולא סגול, ולא חטף, וכל שווא המופיע כאן הרי הוא נע, זולתי הפסוקים וקטעי הפסוקים המופיעים כאן שהשארתי אותם כמו שהם בניקוד המקראי.

בשיטה זו ניקד הרב יוסף עמר את התלמוד, כמו שכתב בפרק "סימני הניקוד הקריאה".

אמנם פה ושם יש כתבי יד מן הדורות האחרונים שיש בהם סגול, ומהם שסימנו גם את השוואים הנחים והחטפים, אך כיוון שהסגול אינו קיים במסורת קריאתם, ממילא אתה מוצא חוסר עקיבות רב בשימוש בפתח ובסגול, כך שפעמים מנוקד בהם נֶחַל במקום נַחַל או אֶרֶץ במקום אֶרֶץ.

התמורות בהגיית התנועות

על אופן הגיית התנועות בתימן בזמן שקראו על פי מסורת תימן הקדומה (קודם להמצאת מערכות הניקוד), אין לנו עדויות כלל. אמנם אם הנחתו של מורג, שהובאה לעיל נכונה, נראה שניתן להתחקות מעט על ההגייה במסורת תימן הקדומה באמצעות החילופים שבכתבי היד הראשונים שנכתבו בהשפעת המסורת הבבלי, שזכו לכינוי "בבליים-תימניים".

עם כל התהפוכות והמהמורות שידעו בני תימן במעבר מן המסורת הבבלי למסורת הטברנית, ומסימני הניקוד הבבליים לסימני הניקוד הטברניים, נשתמרה הגיית חלק מן התנועות לאורך כל הדורות, מתוך כוונה שתהיה דומה להגייה המשתקפת בניקוד הבבלי. כך יוצא שאף על פי שהשתמשו בניקוד ספריהם בפתח וסגול, מכל מקום עדיין שמרו על הגייתן באופן זהה, כבניקוד הבבלי.

גם בביטוי החולם, יש מחוזות בתימן (שרעב ועדן) שעדיין הוגים את החולם כצירי,⁵⁸ כדרכם של רבים מבני בבל בני המאה ה-59 לדברי מורג,⁶⁰ עדויות להגייה זו

57 בהקדמתו לספר מנורת המאור המנוקד, הוצאת י' חסיד.

58 תמהני על מקצת חכמים בעיניהם מבני תימן המלעזים נגד יוצאי שרעב ועדן המבטאים את החולם כצירי בטענות שווא ומדוחים, מה ראו על ככה? אחר שמן הסתם גם אבות אבותיהם של אותם המלעזים קראו כך, ובפרט שלהגייה זו יש מקורות איתנים ומוצקים מלפני מאות בשנים, כפי שהוכיחו חכמי המחקר.

59 כפי שמספר החכם הקראי יעקב אלקרקסאני על רבים מיהודי בבל, ההוגים את התיבה קְדוּשׁ כאלו היה ניקודה קְדֵשׁ. ראה ש' מורג העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 96.

60 העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 93.

ניתן למצוא אף בניקודם של כתבי יד שמוצאם בשרעב, שיש בהם חילופים בין חולם לבין צירי, כגון "הן עבדי אתמך בַּו... ולא ישמיע בחוץ קֹלו",⁶¹ ולפעמים אף באותה מילה נמצא חולם שנשמר לצד חולם שהומר לצירי, כגון "ולתֹרְתוֹ איים ייחלו".⁶² זאת ועוד. גם בשיריו של ר' שלם שבזי יש חריזת חולם וצירי, והיא שנתנה לגטימציה לשאר המשוררים שאחריו לחרוז חולם וצירי, אף שבהגייתם מובחנות היטב שתי התנועות הללו.

לעומתו, מוכיח פרופ' יוסף טובי,⁶³ שחריזת חולם וצירי בפיוט ובשירה התימניים, לא באה מכוח "אישורו הספרותי" של ר' שלם שבזי, אלא הייתה קיימת עוד הרבה קודם לכן, ולא רק אצל בני שרעב ועדן, אלא אף במרכז תימן.⁶⁴

סקרנו לעיל את התמורות שחלו בסימני הניקוד, באופן הגיית התנועות ובמסורת הקריאה, והוכחנו שאף על פי שקיבלו עליהם בני תימן את מסורת הקריאה הטברנית, עד היום אנו מוצאים שקיעין ממסורת הניקוד הבבלית הן באופן הגיית התנועות הן בסימני הניקוד.

והשאלה העולה מאליה היא: האם ניתן למצוא במסורת תימן גם שקיעין ממסורת הקריאה הבבלית? או שמא עם גניזתם של כתבי היד המנוקדים על פי מסורת הקריאה הבבלית, אבדה זו מן העולם בכלל ומתימן בפרט?

פרק ד: שקיעין ממסורת הקריאה הבבלית

בתרגום המקרא

לא רק בסימני הניקוד, שמר התרגום על בבליותו, אלא אף במסורת הקריאה הוא לא הושפע ממסורת הניקוד הטברנית במידה שהושפע מניקוד המקרא. בעוד שלמקרא היה ניקוד קבוע ויציב ומקובל, הלוא הוא הניקוד הטברני, לא כן היה בניקוד הארמית. מחקרים הוכיחו שבמקומות רבים ניקוד התרגום בכתבי היד התימניים משקף מסורת קריאה קדומה ומקורית יותר מזו שבמהדורות הנדפסות.

אמנם עם גילוי אוצרות גניזת קהיר, נתברר שהתרגום הארמי בשרידים מן הגניזה מנוקד על פי מסורת הקריאה הבבלית בטהרתה, הקודם מאות שנים למסורת כתבי היד מתימן. מסתבר שניקוד התרגום בכתבי היד התימניים אינו משקף את מסורת הניקוד

61 ישעיהו מב, א-ב.

62 שם ד.

63 "צירי וחולם במבטא יהודי תימן" בתוך: בואי תימן, עמ' 52-57.

64 מכוח זה הוא מסיק כי הגיית חולם כצירי בקרב יהודי תימן אינה השפעה בבליית, אלא המשך ישיר של מסורת לשונית שהייתה קיימת ביהודה. אותה מסורת לשונית עברה בעת חורבן בית ראשון אף לבבל.

הבבלי בטהרתה ואין בו אלא שרידים ממנה. אך עם זאת, עדיין רב ערכם למחקר, משום שהם גדולים ומחזיקים את כל ספרי המקרא, בעוד קטעי הגניזה, אף אם עתיקים מהם, קטנים הם בהיקפם.

על ההבדל בין ניקוד התרגום המקובל במסורת תימן כיום לבין המסורת העתיקה, כבר עמד הרב יחיא קורח. וזה לשונו:⁶⁵

ואנחנו מצאנו ספרי הקדמונים מנוקדים לעולם, אבל אינו ניקוד מוסכם בכל הספרים בסגנון אחד. אלא יש מהם מנוקדים כפי דרך לשוננו עתה, ויש מהם עתיקים מאד מנוקדים שלא כפי לשוננו. כגון כל תרגום אלהינו - אלהיך, אילהנא - אילהך, לא כמו שאנו קוראים אלהנא, אלהך. וכך כל לשון תרגום, אלף איתן בתוספת יו"ד, כמו תרגום אשמור - איטר, אדעה - אידע, שעושים יו"ד במקום הדגש, ולא כמו שאנו קורים אשר, אדע. וכן תרגום אעברה - אעיבר, והרבה שינויים שאינם נאותים ללשוננו. וכתב אלו הספרים וניקודם אינו משתנה משאר כתבי אנשי תימן הקדמונים, שאי אפשר לומר שהם היו מארצות אחרות בלי שום ספק, גם שאין בניקוד הבדל בין אותיות.

הרי לך שחכם עדיף מנביא, שהרי ניבא ולא ידע מה ניבא, שכן כל הדוגמאות מן הנוסחאות העתיקות שהביא הן מסורת בבליית קדומה בטהרתה (כמו שהזכרתי לעיל, פרק א).

לשון חכמים

כאמור, מסורת הקריאה של לשון המקרא, נחקקה בכתב בדמות מערכת ניקוד זו או אחרת, כשחותם של סמכות טבוע בה. לצד מסורת הקריאה של לשון המקרא, קיימת גם מסורת קריאה של לשון חכמים (בעברית ובארמית), קרי: משנה, גמרא, ספרי הלכה ומדרש. מסורת זו הועברה במסורת שבעל-פה דור אחר דור, וכמעט שלא ניתן למצוא כתבי יד עתיקים של לשון חכמים המנוקדים ניקוד מלא.

בדור האחרון, ראו רבני עדת תימן וחכמיה צורך לשמר את אותה מסורת שבעל-פה, והחלו לנקד טקסטים רבים, ובהם שישה סדרי משנה, תלמוד בבלי, מנורת המאור, פירוש רש"י לתורה ועוד. במקביל, במפעל מסורות הלשון של עדות ישראל שבאוניברסיטה העברית בירושלים, הונצחה קריאתם של התלמוד הבבלי ושל שישה סדרי משנה על פי מסורת תימן באמצעות הקלטות. כך שכעת מתועדת בידינו מסורת של לשון חכמים עכשווית של בני תימן.

המסורת הבבליית הקדומה של לשון חכמים נחקרה אף היא,⁶⁶ וניתן לעמוד על טיבה בעיקר באמצעות כתבי יד מן הגניזה הקהירית.

65 בסוף מחברת הכללים, שנדפסה במבוא לספר כתר התורה התאג' הגדול עם חמשים פירושים.

תופעות רבות של התאמה בין לשון חכמים העכשווית של בני תימן לבין לשון חכמים של מסורת בבל מלמדות שעדת תימן קיבלה את מסורת הקריאה במשנה ובתלמוד ישירות מבבל,⁶⁷ ושנשתמרו בלשון חכמים במסורת תימן שרידי מבטא בבליים מרובים.

אמנם אף על פי שמסורת לשון חכמים של בני תימן היא בבליית ביסודה, מכל מקום ניכרת בה השפעתה של המסורת הטברנית, כגון בהגיית וי"ו החיבור שלפני שווא ולפני בומ"ף, המנוקדת בשורק, וכן בתנועת התחילית של גוף המדבר בעתיד של בניין קל המנוקדת בפתח (=סגול), שבמסורת בבל שתיהן מנוקדות בחירק.

סוף דבר

כפי שאמרנו לעיל, לא התימנים המציאו את הניקוד וטעמי המקרא. בתקופה הקדומה הם אחזו במסורת הקריאה הקדומה שהייתה בידם, אחר כך עברו למסורת הבבליית, ורק בהשפעת הרמב"ם, שהמליץ להם על מסורת טבריה, החלו להעתיק ספרים על פי המסורת הטברנית.

לאור זה, חובה עלינו להפנים כי על אף הקפדתנו ודקדוקנו על מסורת קריאתנו כיום, מסורת זו רחוקה כרחוק מזרח ממערב ממסורת הקריאה של אבותינו מלפני למעלה מאלף שנה ואף ממסורת הקריאה הטברנית.

ולכל שוחרי ה"מקוריות" שבינינו נאמר: אם במסורת הקדומה חשקה נפשנו, ראוי שנתחקה אחר המסורת הקדומה שבכתבי היד ה"בבליים-תימניים", כפי שנכתב לעיל.

אם במסורת של תקופה מאוחרת יותר חשקה נפשנו, ניתן לעיין בספריו של פרופ' ישראל ייבין, שחקר את המסורת הבבליית על פי כתבי יד רבים, ובהם שרידי כתבי יד תימניים עתיקים, עוד קודם לזמנו של הרמב"ם, קודם שהתפשטה בתימן המסורת הטברנית, ולנסות לשחזר באמצעותם את הנוסח הבבלי שנהג בתימן.

ואם יטען הטוען שמאז שזרחה עלינו שמשו של הרמב"ם, אין לנו אלא המסורת הטברנית על פי דקדוקו של בן אשר, שהרי הרמב"ם סמך את ידיו עליה, אף אנו נשיב לו: אם כן, מה מיוחד בכתבי היד התימניים, כשאפשר להתחקות אחר המקור הטברני עצמו? הרי ניתן לעיין בכתבי היד הטברניים המוסמכים והעתיקים, כגון כתב יד לנינגרד

66 בעיקר על ידי ד"ר אפרים פורת, ומסקנותיו פורסמו בספרו "לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי יד שונים".

67 ש' מורג, במבוא לספרו העברית שבפי יהודי תימן, עמ' כה.

וכתב יד קהיר ודומיהם, ובראשם כתר ארם-צובא,⁶⁸ להשוותם זה לזה ולהכריע על פי הרוב. עבודה כבירה זו כבר עשו הרב מרדכי ברויאר, פרופ' אהרן דותן, פרופ' מנחם כהן ופרופ' יוסף עופר.

לאור האמור לעיל, ובתוספת חשיבה על פי ההיגיון הבריא, נראה לומר שלאחר שחדרו מסורת הקריאה הטברנית וסימני הניקוד של המקרא אף לתימן והשתקעו בה, לא נראה שכתבי היד התימניים אמורים להיות נבדלים משאר כתבי היד הטברניים בכל תפוצות ישראל, שהרי כולם ינקו, לפחות בראשיתם, ממסורת טברנית.

אם בכל זאת אנו מוצאים חילופים בין מסורת הקריאה התימנית לבין מסורת הקריאה הטברנית, על כורחנו עלינו לומר שברבות השנים, "שיבשו" התימנים את המסורת הטברנית, וכך יצרו לעצמם "מסורות" תימניות המעוגנות בכתבי היד התימניים או ששימרו לצד המסורת הטברנית מסורות קדומות שאינן משתקפות במסורת הטברנית, והן שקיעין ממסורת הקריאה הבבלית, וכך נוצר מעין נוסח כלאיים. בין כך ובין כך, מי שמתעניין בניקוד ובמסורת הקריאה בתימן, חייב להתייחס למסורות התימניות שבכתב ושבעל-פה גם יחד, לבדקן בזהירות אחת אחת, ואם ימצא שהן שונות מכתבי היד הטברניים, לנסות ולבחון אם יש להן מקור על פי המסורת הבבלית.

68 אף על פי שאין בידנו רוב התורה, ניתן לשחזרו על פי עדיות של אנשים שבדקו את גרסאותיו לפני שנשרף בפרעות בחלב, ובהן: רשימותיו של הרב י' ספיר בספר מאורות נתן (ר' זר, "מאורות נתן לר' יעקב ספיר", בתוך לשוננו נ (תשמ"ו); רשימותיו של משה יהושע קמחי, שליחו של הרב שכנא ילין (י' עופר, "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין", בתוך ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, אקדמון, ירושלים התשנ"ב); וכן רשימותיו של קאסוטו שנשלח על ידי האוניברסיטה העברית במאה הכ' לדלות נוסחאות ממנו לפני שנשרף (י' עופר, "כתר ארם צובה – לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", בתוך ספונות, ספר רביעי, יט, מכון בן צבי, ירושלים תשמ"ט).

עדויותיהם של ישי עמאדי, אליהו בן חיים, שמואל ויטל במאות ה"ט"ז והי"ז, ועדותו של יצחק זליגמן בר שקיבל מן הנוסע הקראי אברהם פירקוביץ במאה הי"ט, מתייחסות בעיקר לצורות הפרשיות ולכתיב, ועל כן אינן קשורות לענייננו.

ביבליוגרפיה

- הרב א' אלנדאף, זכרוני אי"ש, מהדיר הרב סעדיא אלנדאף, ירושלים תשמ"א.
- ר' א' בחור, מסורת המסורת, זולצבאך תקי"א.
- א' בן נון, מבוא לתכלאל המבואר, מוציא לאור חיים נחום, מכון שתילי זיתים, בני-ברק תשס"ו.
- א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בכליות שבכתבי יד ישנים, הוצאת ביאליק, ירושלים תרצ"ח.
- ב' קלאר, מחקרים ועיונים בלשון, בשירה ובספרות, הוצאת מחברות לספרות ובסיוע מוסד הרב קוק, תל-אביב תשי"ד.
- גמרא (מנוקדת), תלמוד בבלי, מנוקד עפ"י מסורת תימן, ניקד הגיה והעיר יוסף עמר, ירושלים תש"ם ואילך.
- החיד"א (הרב חיים יוסף דוד אזולאי), שם הגדולים, הוצאת גולדמן, ורשא תרל"א.
- ר' ב' שמשון, פירוש על פרקי אבות, מהדורת ש' הורוויץ, נירנבערג תרפ"ג.
- י' טובי, צירי וחולם במבטא יהודי תימן, בואי תימן, בעריכת יהודה רצהבי, עמ' 52-57, הוצאת אפיקים, תל-אביב תשכ"ז.
- י' ייבין, אנציקלופדיה, ערך מסורה, בתוך האנציקלופדיה המקראית, עמ' 130-159, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ח.
- י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשמ"ה.
- י' ייבין, "קטעי מקרא מתימן שמסורתם בבלי", בתוך חשיפת גנוזים מתימן, עמ' ב-י, מפעל חשיפת גנוזי תימן, חולון התשל"א.
- ר' י' ספיר הלוי, אבן ספיר, מקיצי נרדמים, ליק 1866.
- י"ל שיסלאוויץ, מסורת הקריאה, ספר כתר התורה התאג' הגדול עם חמשים פירושים, הוצאת יוסף חסיד, ירושלים תשל"ל.
- הרב י' עראקי הכהן וא' בן נון, מבוא לחומש פרשה מפורשה, חומש פרשה מפורשה, מכון שתילי זיתים, בני-ברק תשס"ח.
- הרב י' צאלח (מהרי"ץ), חלק הדקדוק, חומש פרשה מפורשה, מכון שתילי זיתים, בני-ברק תשס"ח.
- הרב י' צאלח (מהרי"ץ), פעולת צדיק, מכון פעולת צדיק, בני-ברק ה'תשס"ג.
- הרב י' צאלח, מגילת תימן, מהדורת יוסף טובי, הוצאת ספרים על שם י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו.
- הרב י' צובירי, אמ"ת ויצ"ב, הוצאת בנתיבות אמת, תל-אביב תשל"ו.
- הרב י' צובירי, מסורת מדוייקת, חומש פרשה מפורשה, מכון שתילי זיתים, בני-ברק תשס"ח.
- הרב י' קאפח, "ניקוד טעמים ומסורת בתימן", בתוך כתבים, חלק ב, עמ' 931-936, בעריכת יוסף טובי, ירושלים תשמ"ט.
- הרב י' קורח, הקדמה למנורת המאור, יוסף חסיד, חברון תשל"ג.
- הרב י' קורח, "מאמר ברית הלשון", במבוא לספר כתר התורה התאג' הגדול עם חמשים פירושים, הוצאת יוסף חסיד, ירושלים תשל"ל.
- הרב י' קורח, "מחברת הכללים", במבוא לספר כתר התורה התאג' הגדול עם חמשים פירושים, הוצאת יוסף חסיד, ירושלים תשל"ל.
- הרב י' קורח, משכיל שיר ידידות, דיואן אפתחה שיר, מהדורת יוסף עראקי הכהן, הוצאת בנתיבות אמת, בני-ברק תשס"ט.

הרב מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז.

מחברת התיגאן, מהדורת הרב יואב פינחס הלוי, מכון פעולת צדיק, בני-ברק ה'תש"ן.

הרב ע' קורח, סערת תימן, מהדורה שלישית, ירושלים תשנ"ג.

הרב ש' יצחק הלוי, דברי שלום, מהדורה שנייה, קרן אבישלום בית הלוי, ירושלים התשמ"ח.

ש' ייבין, אנציקלופדיה, "ערך טעמים", בתוך האנציקלופדיה המקראית, עמ' 394–406, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ח.

ש' מורג, אנציקלופדיה, ערך ניקוד, בתוך האנציקלופדיה המקראית, עמ' 837–857, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ח.

ש' מורג, "דברים אחדים על כתב היד", דברי מבוא לכתר התורה של משפחת חבשוש, תל-אביב תשמ"ה.

ש' מורג, "המקרא ומסירתו בתימן", בתוך מחקרים בלשון המקרא, עמ' 306–315, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ה.

ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים התשכ"ג.

ש"ד גויטיין, התימנים, יד יצחק בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ג.

ש"ד גויטיין, "תימנים בירושלים ובמצרים בתקופתם של הרמב"ם ושל בנו ר' אברהם", בתוך הראל, קובץ זיכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, עמ' 133–148, בעריכת יהודה רצהבי ויצחק

שבטיאל, תל-אביב התשכ"ב.